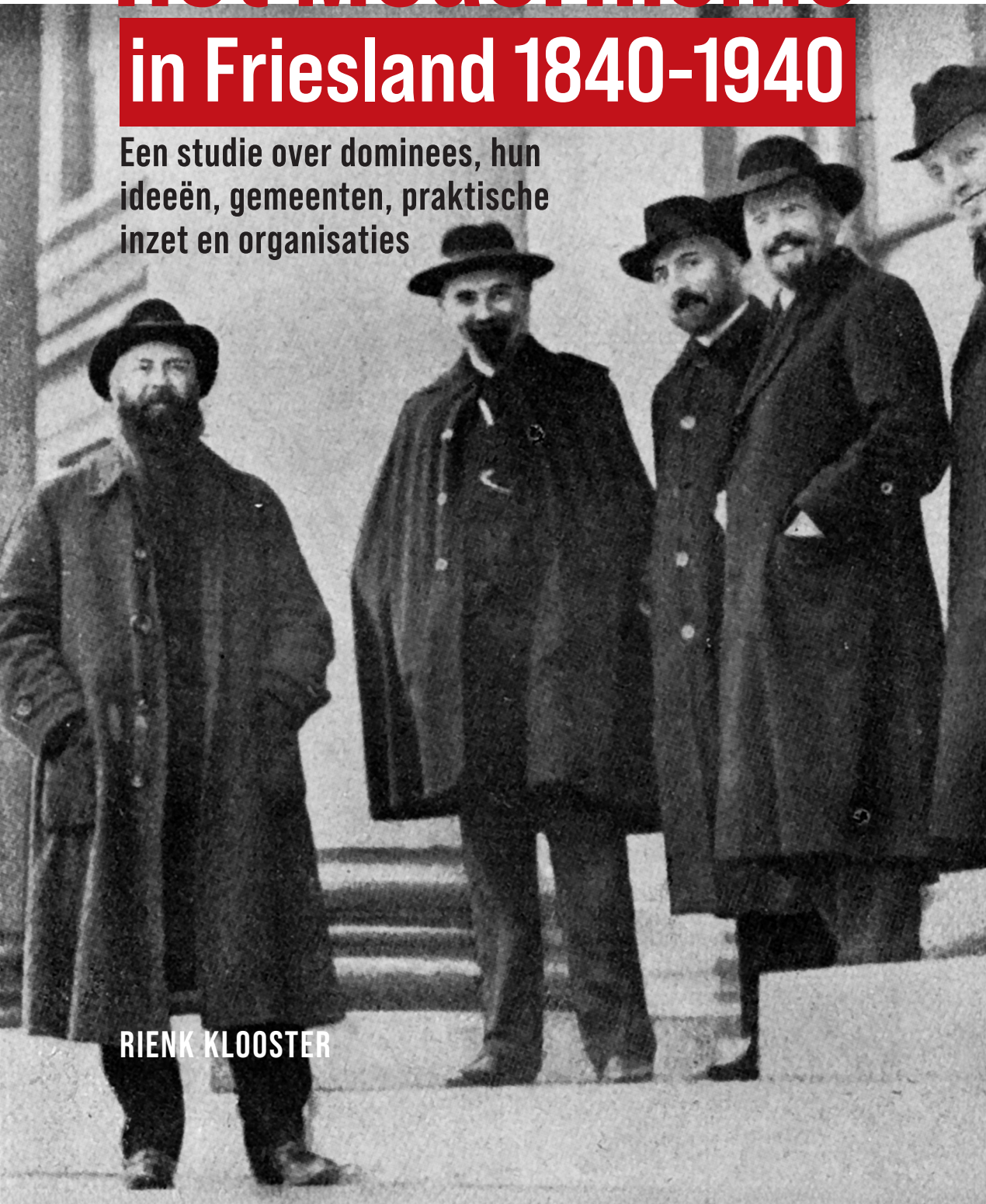

Het Modernisme in Friesland 1840-1940

Een studie over dominees, hun
ideeën, gemeenten, praktische
inzet en organisaties

RIENK KLOOSTER

Het Modernisme in Friesland

Foar Riek

Het Modernisme in Friesland

1840-1940

*Een studie over dominees, hun ideeën, gemeenten,
praktische inzet en organisaties*

RIENK KLOOSTER

Hilversum
Verloren
2025

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de volgende instellingen en personen:

Vereniging van Vrijzinnigen – Fryslân
Stichting De Vrijzinnige Fondsen
Vrijzinnigen Nederland
Protestantse gemeente Reduzum, Idaard, Eagum en Friens
Protestantse gemeente Ingwert
drs. W.J. Hansma
drs. J.F. Rollema

Afbeelding op het omslag:

Bij het verlaten van het gerechtshof te Leeuwarden, 12 januari 1916. Uit: H. Bakels e.a., *Ds. L. de Baan herdacht*, Huis ter Heide 1929.

© 2025 Rienk Klooster
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464551594

Omslagontwerp en opmaak: Els Gulpen Grafische Vormgeving, Heerlen

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	13
Introductie. Doel en opzet van de studie	14
I Opkomst en weerstand	19
1.1 Het natuurwetenschappelijk denken. Intellectualisme, empirisme en realisme	19
1.2 D.F. Strauss en F.C Baur	20
1.3 De oratie van J.H. Scholten in Franeker. Een nieuw geluid in de Nederlandse theologie	21
1.4 C.W. Opzoomer, de eerste moderne theoloog in Nederland	22
1.5 J.H. Scholten, de vader van de moderne theologie in Nederland	24
1.6 A Kuenen, modern oudtestamenticus	28
1.7 De theologische opleiding in Leiden	29
1.8 S. Hoekstra Bzn., een doopsgezinde coryfee van het modernisme	30
1.9 Popularisering van het moderne gedachtegoed. De moderne richting	31
1.10 Protestants Friesland ten tijde van de entree van het modernisme	35
1.11 Weerstand tegen het modernisme in de hervormde kerk	37
1.12 Herinneringen van Wed. Ds. M. Wijt-Posthuma	37
1.13 D.S. Gorter. Een doopsgezind tegengeluid	38
1.14 François HaverSchmidt en zijn strijd met de ‘fijnen’. Het <i>Oera Linda-boek</i>	39
1.15 Het Fries Godgeleerd Gezelschap en het vroege modernisme	44
1.16 De moderne avant-garde in Dokkum. A.S. Carpentier Alting en Onze Krans	46
1.17 Vergadering van moderne theologen in de drie noordelijke provincies	49
1.18 Polemiek P. Hofstede de Groot en A.S. Carpentier Alting	50
1.19 De oprichting van ‘Gewetensvrijheid’ en van de Nederlandse Protestantenvbond (N.P.B.)	51
1.20 J.F. Corstius, <i>Het Witte Kruis</i>	52
1.21 Popularisering van het modernisme vanuit Dokkum. <i>De Nieuwe Rigting in het Leven</i>	53

1.21.1	Modern en Gronings	55
1.21.2	Godsdienst, een zaak van rede en gevoel, van Geest en mystiek	57
1.21.3	Moderne Bijbelbeschouwing	59
1.21.4	Opvoeding tot humaniteit	59
1.21.5	Erfgenamen van de Hervorming	61
1.21.6	Christologie	61
1.21.7	Wonderen en Godsbestuur	63
1.21.8	Ontkenning van het fysieke paaswonder	66
1.21.9	Zin en betekenis van het gebed	67
1.21.10	De roeping van de kerk	68
1.21.11	Godsdienst en politiek	69
1.21.12	School en godsdienstonderwijs	69
1.21.13	Sociale problematiek	70
1.21.14	Het kolonialisme	72
1.21.15	Kerkverlating	72
1.22	Opgewekt modern-godsdienstig leven op Herwey in Ternaard	73
1.23	Polemiek tussen modernen en Groningers over het wondergeloof	74
1.23.1	G.J. Simons en A.T. Reitsma	74
1.23.2	B.W. Colenbrander en G.H. van Borssum Waalkes	77
1.23.3	A.S. Carpentier Alting en R. Kruizinga Homan	79
1.24	Praktische inzet. Twee sociaal bewogen dominees en het armoedige vlechtdorp Noordwolde	82
1.24.1	A.F. Eilerts de Haan	82
1.24.2	H. Edema van der Tuuk	86
2	Voortgang en teleurstelling	89
2.1	Inleiding	89
2.2	Ontwikkelingen aan de theologische faculteiten	89
2.3	Het ethisch modernisme	90
2.4	De Hollandse Radicale school	91
2.4.1	Friese Radicalen	92
2.4.1.1	<i>J. van Loon</i>	92
2.4.1.2	<i>J.A. Bruins Sr.</i>	93
2.4.1.3	<i>De doopsgezinden A. Mankes-Zernike en P. Zondervan</i>	96
2.5	De reglementswijziging van 1867 en de gevolgen voor de moderne richting	97
2.5.1	De reglementswijziging geldt slechts voor een deel van de Friese gemeenten. Richtingstrijd	98
2.5.2	Harlingen	98
2.5.3	Sneek	101

2.5.4	Workum	102
2.5.5	Stavoren	102
2.6	Het floreenrecht. De predikantsbenoeming en het beheer van de kerkelijke goederen	103
2.6.1	Oorsprong en geschiedenis gedurende het Ancien Régime	104
2.6.2	Revolutie en Restauratie	106
2.6.3	De reglementen van 1823 en 1833	107
2.6.4	Beroepingskwesties in 1867 te Britsum en Deinum	108
2.6.5	Toenemende ergernis en discussie	108
2.6.6	B. Bolleman van der Veen gaat over tot actie	109
2.6.7	Beroepingskwesties in de jaren zeventig	111
	2.6.7.1 <i>Berlikum</i>	111
	2.6.7.2 <i>Wirdum</i>	112
	2.6.7.3 <i>Oosterend</i>	113
	2.6.7.4 <i>Buitenpost</i>	113
2.6.8	Voortgaande strijd van B. Bolleman van der Veen en S.S. de Koe. De Synode van de N.H. Kerk heft het floreenrecht betreffende de predikantsbenoeming op per 1 januari 1875	114
2.6.9	Het Anti-floreen Verbond. Proefproces Oosterend. Het floreenrecht betreffende het beheer van de kerkelijke goederen opgeheven	115
2.6.10	Het floreenrecht gunstig voor de moderne richting? De populaire visie van orthodox-protestantse zijde	116
2.6.11	De onjuistheid van deze visie	117
	2.6.11.1 <i>De strijd tegen het floreenstelsel door alle kerkelijke richtingen gevoerd</i>	117
	2.6.11.2 <i>De moderne richting geen kleine minderheidsgroep</i>	118
2.7	Doop- en lidmatenkwesties	120
2.7.1	Doopkwestie te Workum	120
2.7.2	Lidmatenkwestie te Sneek	122
2.8	Teleurstelling bij modernen over uitblijvend succes	125
2.8.1	Afscheid van de kerk. Gemeenteleden	126
	2.8.1.1 <i>Drachten</i>	127
	2.8.1.2 <i>Elsloo</i>	128
2.8.2	Afscheid van het predikantschap	129
2.9	De Nederlandse Protestantenvbond. Friese afdelingen	131
2.9.1	Workum	133
2.9.2	Baarderadeel	135
2.10	De Doleantie en de moderne richting	136
2.10.1	Sneek	137

2.10.2	Kollum, Buitenpost, Gerkesklooster en Hijlaard	137
2.11	Reactie en actie naar aanleiding van de Frans-Duitse oorlog	138
2.11.1	A.S. Carpentier Alting	138
2.11.2	M. van Geuns	139
2.11.3	F. Domela Nieuwenhuis	140
2.12	Praktische inzet	142
2.12.1	M.W. Scheltema. Zorg voor weeskinderen	142
2.12.2	H.G. Dornseiffen. Zorg voor onderwijs aan schipperskinderen	143
2.12.3	J.N. Wiersma. Zendingman	144
2.12.4	Moderne dominees en het grote armoedeprobleem onder de arbeidersbevolking	147
2.12.5	F. Domela Nieuwenhuis. Vurig strijder tegen sociaal onrecht. <i>Ús Ferlosser</i>	149
2.12.5.1	<i>Het optreden van Domela Nieuwenhuis te Appelscha</i>	153
2.12.5.2	<i>Het modernisme in Appelscha. Aanhangers van Domela Nieuwenhuis verlaten de kerk</i>	156
2.12.5.3	<i>Slotopmerking naar aanleiding van Domela's optreden</i>	157
3	Nieuwe relevantie	159
3.1	Kentering	159
3.2	Leidse vertaling. Receptie in Friesland	161
3.3	Het nieuwe tijdschrift <i>Teekenen des Tijds</i>	162
3.4	Theologische vernieuwing	162
3.4.1	De betekenis van de ethisch orthodoxe hoogleraren J.H. Gunning en P.D. Chantepie de la Saussaye	162
3.4.2	K.H. Roessingh. Vader van het rechts-modernisme	164
3.4.3	G.J. Heering	165
3.4.4	H.T. de Graaf	166
3.4.5	G. Horreüs de Haas	167
3.4.6	W. Banning	167
3.5	Theologische verschuiving bij jonge modernen	168
3.6	De Malcontenten	170
3.7	Discussie tussen malcontent en oud-modern. J.J. Bleeker versus R. de Haas en A.S. Carpentier Alting	171
3.8	Aandacht voor de sociale problematiek	174
3.9	Idealistische theologiestudenten in Leiden. Het dispuut <i>Beresjiet</i>	175
3.9.1	Waardering voor Gunning en La Sausaye	177
3.9.2	Inspirerende schrijvers	177
3.9.3	Het Toynbeewerk van Mej. E.C. Knappert	178
3.10	Rode dominees in Friesland. Verschillende stromingen	178

3.11	De christen-anarchisten	178
3.11.1	L. A. Bähler. Het 'christelijk' barbarendom in Europa	181
3.11.2	S.C. Kijlstra. De Kolonie der Internationale Broederschap te Blaricum	183
3.11.3	G. Heeringa. Criticus van het experiment Blaricum	186
3.11.4	A. de Koe. Een non-conformist	187
3.11.5	J. Sevenster. Christen-pacifist	188
3.11.6	J.K. van der Veer. De eerste dienstweigeraar	190
3.12	De christen-anarchisten en hun vredesactivisme	191
3.13	De Bond van Christen-Socialisten (B.C.S.)	193
3.13.1	L. de Baan	194
3.14	Het Religieus Socialistisch Verbond (R.S.V.)	195
3.15	J.T. Tenthoff	196
3.16	G.W. Melchers	199
3.17	A. van der Heide	201
3.18	H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga	203
3.19	De christen-socialisten en <i>De Blijde Wereld</i>	204
3.19.1	De oprichting van het tijdschrift en het programma van de redacteuren	206
3.19.2	J.A. Bruins Jr.	208
3.19.3	S.K. Bakker	209
3.19.4	S. Winkel	210
3.19.5	A.H. van der Hoeve	210
3.19.6	J.J. Meijer	211
3.19.7	Over de inhoud van het blad	211
3.20	De Blijde Wereld-dagen en de religieus socialistische congressen	214
3.21	B. Boers. Een overtuigd communist	216
3.22	De Hogerhuiszaak. Een gerechtelijke misdaad	220
3.23	Het Dienstweigeringsmanifest van 1915	225
3.23.1	T. Leendertz, <i>Wet of geweten?</i>	228
3.23.2	Overheidsmaatregelen. J. Sevensters verdediging en hechtenis	229
3.24	Vrijzinnige openluchtsamenkomsten 1909-1922	231
3.25	Naar een nieuwe organisatie. Evangelische Unie en Vereniging van Vrijzinnig Hervormden. Betekenis van C.J. Niemeyer	233
3.25.1	Oprichting Evangelische Unie	234
3.25.2	Negatief besluit van de N.P.B.	234
3.25.3	C.J. Niemeyer	235
3.25.4	H. de Groot	235
3.25.5	Oprichting Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Friesland	237
3.25.6	<i>Vrijzinnig</i> in plaats van <i>modern</i> . Bezwaren van de Evangelische richting	238

3.25.7	Succes en groei van de V.V.H.	239
3.25.8	De V.V.H. landelijk	240
3.25.9	De Friese provinciale V.V.H. onder de bezielende leiding van Niemeyer	240
3.25.10	Aangesloten gemeenten en verenigingen	242
3.25.11	V.V.H. Leeuwarden	244
3.25.12	V.V.H. Drachten	246
3.25.1	Enkele gemeenten worden weer vrijzinnig	248
3.26	Kritiek van S.K. Bakker op de moderne richting	248
3.27	Politieke tegenstelling. Liberale en rode modernen	251
3.28	C. Hille Ris Lambers. Een liberaal vrijzinnig predikant	252
3.29	C.J. Niemeyer, 'Ons Levensdoel'. Een liberale visie op een existentieel onderwerp	257
3.30	Verskil in christologie tussen rood en liberaal	259
3.30.1	J.A. Bruins Jr., 'Christus en het christen-socialisme'	259
3.30.2	C.J. Niemeyer, 'Christus-beschouwing en godsdienst'	260
3.31	Politieke keuze, een privézaak	262
3.32	Pessimistisch levensgevoel na de grote oorlog	262
3.33	Toenemende secularisatie	263
3.34	Een verzuilde samenleving. Kerkelijke richtingenstrijd	264
3.35	Een goede verhouding tussen de richtingen: Wijnjeterp. Sneek, Fochteloo	265
3.36	Richtingstegenstellingen in de synode. Bewustwording bij de modernen	266
3.37	De betekenis van Roessingh voor de geestelijke opbouw en de organisatie van de moderne richting. Oprichting van de Centrale Commissie en van de V.P.R.O.	268
3.38	Roessingh maakt kennis met het Engelse Woodbrooke en met James Rendel Harris	270
3.39	Barchem. Een Nederlands Woodbrooke	271
3.40	De Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers te Bentveld en de betekenis van Banning	272
3.41	Het vormingscentrum Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers te Kortehemmen	274
3.41.1	Voorgeschiedenis en oprichting	274
3.41.2	Werkproject voor jeugdige werklozen	276
3.41.3	Feestelijke opening	278
3.41.4	Activiteiten	279
3.41.5	Het mozaïek	280
3.41.6	Waarschuwingen tegen het nazisme	281
3.41.7	Maatregelen van de Duitse bezetter	281
3.42	Enkele predikanten met grote betrokkenheid bij Kortehemmen	282
3.42.1	D. Bakker	282

3.42.2	J.L. van Apeldoorn	282
3.42.3	L.H. Ruitenbergh	283
3.43	Doopsgezind Woodbrookerswerk	284
3.43.1	T.O. Hylkema	284
3.43.2	De Gemeentedag-beweging	285
3.43.3	Het jongerenwerk	287
3.43.4	Het kampwerk	288
3.43.5	Het Broederschapshuis <i>Fredeshiem</i>	291
3.44	De vrijzinnige jongerenbeweging	292
3.44.1	Barchem en de oprichting van de V.C.S.B.	293
3.44.2	L.J. van Holk en de oprichting van de V.C.J.B.	293
3.44.3	Een romantisch en een ernstig tijdvak	294
3.44.4	De oprichting van 'De Rijzende Kerk'	296
3.44.5	Jeugdgemeenschappen en kampwerk	297
3.45	Friese afdelingen van de V.C.S.B. Bronnen-schaarste	297
3.45.1	De V.C.J.B.-afdeling Jorwerd. Boekerij	298
3.45.2	De V.C.J.B.-afdeling Marssum	299
3.46	Praktische inzet	304
3.46.1	F. Reitsma. Medeoprichter van de Rietvlechtschool te Noordwolde	304
3.46.2	G.J.A. Offerhaus. Bestrijder van wateroverlast te Ernewoude en omgeving	308
4	Het modernisme in kaart gebracht	313
4.1	Inleiding	313
4.2	Hervormde classes en predikantsplaatsen	314
4.3	Het bepalen van de ligging van de predikanten en de gemeenten. Bronnen	315
4.4	De lijndiagrammen 1860-1940	316
4.4.1	Classis Leeuwarden	316
4.4.2	Classis Franeker	317
4.4.3	Classis Sneek	318
4.4.4	Classis Dokkum	319
4.4.5	Classis Heerenveen	320
4.4.6	Provincie Friesland	321
4.5	Opmerkingen en conclusie	322
	Epiloog	324

BIJLAGEN

329

1	Classes, gemeenten en predikantsplaatsen 1860-1940 (N.H.)	330
2	Moderne predikanten 1860-1940 (N.H.)	336
3	Orthodoxe predikanten 1860-1940 (N.H.)	368
4	Gronings-evangelische predikanten 1860-1940 (N.H.)	405
5	Oud-liberale predikanten vanaf 1860 (N.H.)	428
6	Doopsgezinde, remonstrantse, evangelisch lutherse en Waalse predikanten van de moderne richting 1860-1940	430
7	Moderne predikanten die hun ambt hebben neergelegd	442
8	Friese afdelingen van de Nederlandse Protestantenvbond	445
9	Plaatselijke verenigingen van vrijzinnig hervormden	446
10	De boekerij van de V.C.J.B. afdeling Jorwerd	449
	Afkortingen	453
	Bronnen en literatuur	455
	Niet gedrukte bronnen	455
	Gedrukte bronnen en literatuur	455
	Verantwoording afbeeldingen	468
	Register van persoonsnamen	469

Voorwoord

Toen ik in de jaren tachtig na het behalen van de doctoraalbul het plan opvatte om een proefschrift te gaan schrijven, dacht ik daarbij aanvankelijk aan het modernisme in Friesland. De keuze voor dat onderwerp hing sterk samen met mijn spirituele biografie. In mijn geboorteplaats Oosterwolde (Fr.) raakte ik destijds als adolescent gefascineerd en geïnspireerd door de ondogmatische prediking in ‘de grote kerk’, waar ooit Louis Ariën Bähler predikant was geweest.

Toen ik mijn plannen voorlegde aan mijn toenmalige promotor, gaf die mij het advies, vrezend dat voor een promotieonderzoek het Friese modernisme een te veelomvattend onderwerp zou zijn, om de aandacht eerst eens te gaan richten op de Groninger godgeleerdheid. Die theologische richting vormt immers een belangrijke opstap naar het modernisme. Toen ik ontdekte dat van de ‘Friese Groningers’ nauwelijks studie was gemaakt, werden die het onderwerp van mijn onderzoek. Na mijn promotie in 2001 hield ik mij een aantal jaren bezig met verschillende projecten die mijn belangstelling hadden, maar een publicatie over het modernisme in mijn geboorteprovincie bleef voor mij zoiets als een ‘onbetaalde rekening’. Zodoende besloot ik enkele jaren geleden om alsnog aan de slag te gaan met dit onderwerp. Dit boek is dan ook deels te beschouwen als een vervolg op mijn dissertatie over de Groninger godgeleerdheid in Friesland.

Nu deze studie is voltooid wil ik graag enkele mensen bedanken die belangrijk zijn geweest bij de totstandkoming ervan. Daarbij gaat mijn dank uit naar Prof. Dr. Rick Benjamins, die mij met zijn enthousiasme voor het onderwerp en met zijn grondige kennis van de moderne theologie waardevolle adviezen heeft aangereikt. Hein Bergman ben ik dank verschuldigd voor het corrigeren van de tekst. Voor de fototechnische ondersteuning wil ik Suzanne Chang en mijn zoon Geart Klooster hartelijk danken. Verder gaat mijn dank uit naar de baliemedewerkers en -medewerksters van *Tresoor* in Leeuwarden, die mij met hun welwillendheid en vriendelijkheid steeds ten dienste zijn geweest.

Tot slotte een woord van waardering voor mijn vrouw Riek, die mij gedurende de tijd dat ik aan dit boek werkte voortdurend heeft gesteund en bevestigd. Dit betreft niet in de laatste plaats het geduld waarmee zij mij steeds heeft willen bijstaan bij de uiteindelijke correctie van het manuscript en met haar vaardigheid in de moderne soft- en hardware. Ik ben haar daar zeer dankbaar voor en het is dan ook aan haar dat ik dit boek met liefde opdraag.

Introductie

Doel en opzet van de studie

Zoals de titel van dit boek aangeeft, gaat het over het modernisme in Friesland gedurende de periode vanaf 1840 tot 1940. Daarbij ligt de nadruk op de doorwerking van deze religieuze stroming op het grondvlak. Ontwikkeld in de wetenschappelijke wereld in Duitsland en in Nederland, zijn het in de praktijk immers de predikanten die als universitair geschoolde groep de moderne ideeën hebben uitgedragen in hun gemeenten. Over de betekenis van deze dominees voor de Friese gemeenten, over hun ideeën, hun praktische inzet en over de belangrijkste organisaties die zij in het leven hebben geroepen gaat deze studie.

In de loop van de tijd zijn tal van publicaties verschenen over aspecten van het modernisme in Friesland en over personen die daarvoor van betekenis zijn geweest. Hoe belangrijk die ook mogen zijn, een omvattend overzichtswerk van deze geestelijke richting, die in deze provincie zo'n wezenlijke rol heeft gespeeld, ontbreekt tot nu toe. In die leemte wil deze studie gedeeltelijk voorzien en wel voor wat betreft het genoemde tijdvak van honderd jaar. Helaas zou het boek te omvangrijk worden als ook de jaren vanaf 1940 tot heden erin zou worden behandeld. Om diezelfde reden is evenzo de voorgeschiedenis van het modernisme, hoe belangrijk die ook mag zijn voor wat Friesland betreft, buiten beschouwing gelaten.

Bewust is 1840 aangehouden als het beginjaar, aangezien dan de nieuw aangetreden theologiehoogleraar Joannes Henricus Scholten zijn nogal geruchtmakende inaugurele rede aan het Rijksatheneum in de oude Friese academiestad Franeker uitspreekt en daarmee in feite het modernisme in Nederland inluidt. De nieuwe theologische ideeën zullen spoedig daarna verder worden uitgewerkt en doorwerken tot in alle uithoeken van het Nederlandse protestantisme. Datzelfde geldt ook zeker voor de provincie Friesland, waar het modernisme in zijn verschillende verschijningsvormen lange tijd van grote betekenis zal zijn voor het kerkelijk leven. Als eindjaar is 1940 aangehouden, aangezien mede door de oorlogsomstandigheden in die tijd veranderingsprocessen in gang worden gezet, die ingrijpend zijn voor het modernisme in het algemeen en die het begin vormen van een nieuwe fase in de geschiedenis van deze richting. Deze ontwikkelingen zijn ook van vergaande betekenis voor verhouding tussen de moderne en de orthodoxe groepen binnen de hervormde kerk in Friesland.

Hoewel met het oog op de leesbaarheid van het boek niet is gestreefd naar perfectie, wil het toch een zo duidelijk mogelijk beeld presenteren van het Friese modernisme gedurende verschillende periodes. Daarvoor is het uiteraard noodzakelijk om een impressie te geven van het theologische gedachtegoed, van de 'grote verhalen', maar het accent ligt vooral op de doorwerking en de verbreiding daarvan op het grondvlak, op 'de kleine verhalen'. Wat dat laatste betreft spelen de moderne predikanten een belangrijke hoofdrol. Daarom is er uitvoerige aandacht voor hun publicaties, hun werkzaamheden, hun inzet en strijd, hun betekenis voor kerk en maatschappij en de door hen opgerichte organisatorische verbanden. Meestal worden daarbij de grote lijnen aangehouden, maar ter illustratie wordt soms ook uitgeweid over lokale situaties en over die dominees die een bijzondere rol hebben gespeeld. Zo beoogt het boek een voorlopig totaaloverzicht te bieden van het Friese modernisme en tegelijk aan te sporen tot nader detailonderzoek. Immers in tal van plaatselijke en bovenplaatselijke archieven ligt nog veel waardevol materiaal opgeslagen dat belangrijke aanvullingen zou kunnen bieden op deze studie.

In een in 1996 verschenen artikel wordt beweerd dat het vrijzinnig protestantisme in Nederland bezig is te vervluchtigen.¹ Deze stelling is wellicht juist en ook van toepassing op de Friese situatie. Dat betekent dat in de huidige tijd van toenemende secularisatie en onkerkelijkheid tegelijk ook de kennis van deze geestelijke stroming vervaagt en ook de herinnering daaraan aan het verdwijnen is. Zeker geldt dit voor de jongere generaties. Om de betekenis van het modernisme en de verspreiding daarvan in Friesland voor de vergetelheid te behoeden, is deze studie geschreven. Daarbij is niet alleen gedacht aan een wetenschappelijk geschoold lezerspubliek, al of niet werkzaam in een kerkelijke functie, maar in feite aan iedereen die geïnteresseerd is in dit onderwerp. Bij die laatste groep gaat het in het bijzonder om de diverse 'sneupers' in en buiten de provincie waar dit veldonderzoek zich op richt.

Voor een buitenstaander is het dikwijls moeilijk om zicht te krijgen op het kenmerkende van de geestelijke stroming die met *vrijzinnig* dan wel met *modern* wordt aangeduid. Dat is niet verwonderlijk, aangezien dit zogenaamde 'containerbegrippen' zijn. Dit zijn termen zonder een duidelijke en scherp afgebakende betekenis, die verschillend kunnen worden toegepast en zodoende steeds vragen om nadere invulling. Bovendien worden beide benamingen dikwijls als synoniemen beschouwd en door elkaar gebruikt. Historisch gezien is dat echter niet helemaal juist, zoals in deze studie zal worden aangetoond. Verwarrend is ook dat het modernisme geen duidelijk afgebakende groepering is, georganiseerd in een overkoepelende organisatie en eenduidig qua geloofsinhoud. Immers het betreft een stroming binnen het protestantisme, dynamisch van karakter, veelvormig, verbrokkeld, zonder omlijnde belijdenisgeschriften

1 Arie L. Molendijk, 'De vervluchtiging van het vrijzinnig protestantisme'. In: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, jg. 50 (1996), 122-134.

Het Modernisme ofwel het vrijzinnig protestantisme is een duidelijk bewijs dat geloven en kritisch denken heel goed samen kunnen gaan. Het is immers een ondogmatisch en pluriform humanistisch christendom, dat wordt geïnspireerd door bijbels gedachtegoed, maar daarbij ook open staat voor filosofie, wetenschap en cultuur en gericht is op de maatschappij. Modernisme staat dan ook voor geestelijke zelfstandigheid en een zoeken naar een persoonlijk doorleefd eigentijds geloof. Deze studie behandelt de betekenis en de verspreiding van het Modernisme in Friesland gedurende de periode 1840-1940. Naast theologische en kerkelijke ontwikkelingen passeren ook belangrijke personen en onderwerpen, zoals: de praktische inzet van sommige predikanten; de idealistische christen-anarchisten; de bij de socialistische arbeidersbeweging betrokken 'rode' dominees; het Woodbrooke-centrum te Kortehemmen en het *Fredeshiem* bij Steenwijk, de revue.

Rienk Klooster (1947) studeerde theologie aan de R.U. te Groningen en was predikant bij enkele hervormde gemeenten in Friesland. Zijn interesse voor godsdiensthistorische onderwerpen leidde tot verschillende publicaties op dat gebied. In 2001 promoveerde hij op een studie getiteld *Groninger godgeleerdheid in Friesland 1830-1872*.

